

უცხოური ქართველოლოგია KARTVELIAN STUDIES ABROAD

მიშელ ვან ესბროკი
მიუნხენის უნივერსიტეტი, გერმანია
DOI: 10.32859/kadmos/17/129-134

სამი ჯვარი „ქართლის მოქცევაში“*

წინამდებარე სტატიის მიზანი შემოიფარგლება მასში განხილულ ისტორიულ მონაცემებს შორის მიმართების განხილვით და იმის წარმოჩენით, რომ ჯვრის ლეგენდების გვიანდელი და დაკარგული ბერძნული მოდელების აღმოსავლური ვერსიები იყენებენ იმავე სიმბოლოებსა და თარიღებს, რასაც ვხვდებით ჯვრის აღმართვასთან დაკავშირებულ ქართულ თხზულებებში, კერძოდ, იაკობის, გრიგოლ დიაკონისა და მეფე მირიანის მონათხრობებში.

ეს სამი ქართული თხზულება მრავალმხრივ ემთხვევა ერთმანეთს, მაგრამ განსხვავდება კიდევ. იაკობის თხზულება მცხეთის ჯვრის აღმართვის თარიღად მიუთითებს 7 მაისს, პრეამბულით 25 მარტს, როცა ჯვრისთვის მოიჭრა ხე. მას მოსდევს ორი ზეციური ხილვა ჯვრისა, რომელიც ვარსკვლავებით იყო გარშემორტყმული და მათი ერთი ნაწილი დასავლეთისკენ გადაადგილდა, მეორე კი – აღმოსავლეთისკენ, იმ ადგილებისკენ, სადაც აღმართავენ ორ ჯვარს – ერთს ქვაბთა მთაზე, დასავლეთით, მეორეს კი – ბოდიში, აღმოსავლეთით.¹ გრიგოლ დიაკონის თხზულება კლარჯულ მრავალთავში K-34 ცალკეა გატანილი ლიტურგიკულ თარიღზე, რომელიც მოსდევს მარტვილიას.² პირველი ჯვარი მირიანის მიერ აღმართული ჯვარია, მეორე მომდინარეობს წყვდიადში ნათებისგან და მისი აღმნიშვნელი ჯვარი თვალნათლივ აღიმართა ბორცვზე, მცხეთის აღმოსავლეთით, კვირიაკე დღესა, „ზატიკისა ზატიკს“. მესამე, თორმეტი ვარსკვლავით დაგვირგვინებული ჯვარი, ჩნდება მარტვილიიდან ცოტა ხნის შემდეგ.

* Michel van Esbroeck, Les trois croix dans le *kartlis mokceva*, *Caucasica* 2, 1998, p. 70-76.

1 ბ. გიგინეიშვილი, ე. გიუნაშვილი, *შატბერდის კრებული*, თბილისი, 1989, 348-350. მოქცევაჲ ქართლისაჲ, თავი 13.

2 თ. მგალობლიშვილი, *კლარჯული მრავალთავი*. თბილისი, 347-344, 1991. კრიტიკული გამოცემა ი. აბულაძის გამოცემული *შატბერდის კრებულით* იხ. ძველი ქართული აგიოგრაფიული ძეგლები, ტ. I, თბილისი, 157-153, 1963.

მას მოსდევს მთელი რიგი კურნების სასწაულები, ოღონდ სასწაულმოქმედად მხოლოდ მცხეთის ჯვარი მიიჩნევა. მეფე მირიანის თხზულება³ პირველ ნათლის ჯვარს წარმოგვიდგენს როგორც მის პირად ხილვას. ანგელოზი მას მიუთითებს ჯვრის აღსამართავ ადგილს და მისი დღესასწაული „ზატიკის ზატიკზე“ დაწესდა. ჯვრის მეორე ხილვას, რომელიც მარტვილიის მომდევნო ოთხშაბათს მოხდა, წარმოადგენს თორმეტი ვარსკვლავით დაგვირგვინებული ჯვარი. მესამე ხილვა წარმოგვიდგენს არა ახალ ჯვარს, არამედ კურნებათა სერიას. ხილვაში მოხსენიებულია „სუეტი ნათლისა“:

ხილვების შესახებ ამ სამი თხზულების წარმოშობა საჭიროებს, გავანალიზოთ იგი იმ ბერძნულ თუ იმ აღმოსავლურ პარალელებთან მიმართებით, რომელთაც ბერძნული დედანი აქვთ.

პირველი ტექსტი, რომელსაც განვიხილავთ, მომდინარეობს გვიანდელი ბერძნული ტექსტიდან, სათაურით: „მარგებელი თხზულება, ამოღებული ძველი ისტორიებიდან, რომელიც მოიხსენიებს თაყვანისსაცემელი ჯვრისა და სამსჭვალეების ხილვას წმ. ელენეს მიერ იუდას წყალობით, რომლის სახელიც კვირიკედ შეიცვალა, იერუსალიმის დაარსებისა და რამდენიმე სხვა საკითხის შესახებ“. ეს ტექსტი, ფ. ჰალკინის⁴ მიხედვით ლიტ. BHG 412 საკმაოდ გრძელია და ამოღებულია მიუნხენის XIV ს-ის n. 443 ხელნაწერიდან. იგი 1616 წ. გამოაქვეყნა ჟ. გრესტერმა,⁵ რომელმაც ტექსტი 30 დაუნომრავ პარაგრაფად დაყო. მისი ბოლოსწინა პარაგრაფი მოგვითხრობს, თუ როგორ შექმნა კონსტანტინემ სამი ჯვარი თავისი იმპერიისთვის. ვცტირებ: „მას შემდეგ, რაც დედამისი იერუსალიმიდან თავის ქალაქში დაბრუნდა, კონსტანტინემ სამი დიდი ჯვარი აღმართა, იმდენი, რამდენიც ბრძოლების დროს მოევლინა. პირველი – რომში, როცა დაიხრჩო მაქსენციუსი, მეორე – ბიზანტიაში, და მესამე – როცა ხიდი გადო დუნაიზე. კონსტანტინემ მესამე ხილვის ფორმის მიხედვით აღმართა წმინდა ბრინჯაოს სამი ჯვარი და უწოდა მათ: იესო, ქრისტე და გამარჯვებული!“⁶ წინამდებარე სტატიის ფარგლებში შეუძლებელია იმ ვრცელი ტექსტის კომენტირება, რომელიც ამ პარაგრაფით სრულდება. საკმარისია შევნიშნოთ, რომ მასში მოთხრობილ ერთ-ერთ ეპიზოდს შესატყვისი აქვს XII ს-ის გამოუქვეყნებელ ბერძნულ ტექსტში Paris 1586, f. 190-196, ჰალკინის მიხედვით ლიტ. BHG 412. ეს ტექსტი თავისი სათაურით უახლოვდება მიუნხენის ტექსტს, რომლის სათაურია: „მონათხრობი

3 შატბერდის კრებული, თბილისი, 1989, 350-352. მოქცევაჲ ქართლისაჲ, თავი 14.

4 F. Halkin, *Bibliotheca hagiographica graeca*, t. 3, Bruxelles, 1957, 85.

5 I. Gretser, *Opera omnia de sancta Cruce*, Ingolstadt, 1957, 85.

6 ვცტირებთ Iacobi Gretseri societatis jesu theologi Opera omnia, t. 2, Ratisbonae, 1734, 436-ის მიხედვით.

თავგანისსაცემელი და ცხოველსმყოფელი ჯვრის გამოჩინებაზე და ძველი ებრაელის მიერ მეგობრისთვის მიწერილი ამბავი“⁷. ებრაელის ამბავი გვხვდება ორ ტექსტში, მაგრამ აქ ჩვენ ის არ გვაინტერესებს.⁸ ფინალური პარაგრაფი კი, რომელიც ეხება სამი ჯვრის აღმართვას, არ გვხვდება პარიზულ ტექსტში, მას მრავალი პარალელი მოეპოვება მიუნხენის ტექსტთან. იგი გაკვერთით მიუთითებს ჰერაკლეს მიერ ჯვრის პოვნის შესახებ. აქედან ჩანს, რატომ გადაიწერა ჯვრის გამოჩინების ლეგენდა.⁹ შესაძლოა, ამ ტრადიციამ საბოლოო წერტილი დაუსვა იუდა-კვირიკეს ტრადიციას ჰერაკლეს ჯვარზე აღმოსავლეთში, ისევე როგორც ალექსანდრე კვიპრელის ტექსტმა – VI ს-ის ბიზანტიაში.

გრეტსერის § 29-ის პარალელი გვხვდება იაკობის თხზულებაში, რომელიც აღწერს სამი ჯვრის აღმართვას. ერთისას – ცენტრში, დანარჩენი ორისას კი – დასავლეთით და აღმოსავლეთით. 7 მაისის დღესასწაული ასოცირდება ამ სამ ჯვართან. ეს თარიღი კარგადაა ცნობილი იერუსალიმის ისტორიაში. საქმე ეხება ჯვრის გამოჩინებას იერუსალიმის თავზე, რაც დაემთხვა კონსტანსი II-ის გამარჯვებას მურსიაში, პანონიაში, 351 წელს. კირილე იერუსალიმელის ეპისტოლე საზეიმოდ აცხადებს ნახევრად არიანელი იმპერატორის სადიდებელ ორივე მოვლენას. კონსტანსის ხილვის ვერსია შემონახულია არიანელი ისტორიკოსის, ფილოსტორგის მიერ. მასში პირველად ვხვდებით ცნობას თორმეტი ვარსკვლავით დაგვირგვინებული ჯვრის შესახებ. ხოლო ნახევრად არიანელი იმპერატორების *damnatio memoriae*-ს მიხედვით, აღმოსავლეთში „ჯვრის გამოჩინების“ ყველაზე გავრცელებულ ტექსტებში ამ ხილვის სახე გადატანილია კონსტანტინეს ხილვაზე.¹⁰ ტექსტი იწყება სიტყვებით: „იმპერატორ კონსტანტინეს მეშვიდე წელს დუნაიზე შეიკრიბა დიდძალი ჯარი“. ბერძნულად იგი ნაკლებად იყო გავრცელებული, აღმოსავლეთში კი – გაცილებით მეტად. ქართულად ერთ-ერთი ტექსტი გვხვდება ექვსივე მრავალთავში. ა. შანიძემ 1931 წ. გამოაქვეყნა მთავრულით ნაწერი ეს ტექსტი მომავალი ფილოლოგების სავარჯიშოდ.¹¹ იგი შეიძლება შექმნილიყო მხოლოდ თეოდოსი I-ის დროს, 400 წლის მახლობლად. აქედან გამომდინარეობს, რომ ია-

7 ხელნაწერი Paris 1586, fol.190v.

8 აბრაამთან, ლოთთან და ჯვრის ხესთან დაკავშირებულ ამ ამბავს – იხ.: Paris grec fol.194r-196r და Grester op.cit., 434-435, §§23-26 – XI ს-ში მოგვითხრობს პრობორე იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის დაარსებასთან დაკავშირებულ ლეგენდებში.

9 ხელნაწერი Paris grec 1586, fol. 192v.

10 M.van Esbroeck, La portée politico-religieuse des Visions pour la conversion des peuples, in: *Revue de l'Institut catholique de Paris* 53 (janvier-mars 1995), 87-104, ჩვენ დაწვრილებით შევისწავლეთ ეს სიმბოლოები.

11 M. van Esbroeck, *Les plus anciens homéliaires géorgiens*, Louvain-la-Neuve, 1975, 100. ა.შანიძე, ძველი ქართულის ქრესტომატია ლექსიკონითურთ, თბილისი, 1935, 45-52 – უდაბნოს მრავალთავის მიხედვით, სრული სახით იხ. ა. შანიძე, ზ. ჭუმბურიძე, უდაბნოს მრავალთავი, თბილისი, 1994, 108-116.

კობის ტექსტი და მასში მოთხრობილი ხილვები სავსებით გასაგებია მონაცემების წყალობით, რომლებიც აღმოსავლეთს არ ამოუღია ჰერაკლეს დროს.

იმავეს ვერ ვიტყვით გრიგოლ დიაკონისა და მირიანის მონათხრობებზე. ეს თხზულებები აშკარად უკავშირდება მცხეთასთან მდებარე ჯვრის ეკლესიას მობილური თარიღით, „ზატიკისა ზატიკს“ აღსრულებით, როცა ვარსკვლავებით დაგვირგვინებული ჯვარი ასოცირდება მარტვილიდან ცოტა ხნის შემდეგ დაწესებულ დღესასწაულთან. ორივე დღესასწაული შეტანილია იოანე ზოსიმეს მოძრავ კალენდარში. პირველი – აღდგომიდან მესამე პარასკევს, მეორე – აღდგომის მომდევნო ოთხშაბათს.¹² აღმოსავლური წყაროების გაცნობამ გვაფიქრებინა, რომ თუმცა მათი როლი განსაზღვრულია უფრო გვიანდელი მოვლენებით, აქ საქმე არა გვაქვს იერუსალიმისთვის უცხო თარიღებთან.

ჯვრის მეორე აღმართვის აღსრულება სულთმოფენის აღდგომის შემდეგ წარმოადგენს ტურინში შემონახული VII ს-ის პაპირუსის¹³ კოპტური ტექსტის ცენტრალურ თემას. კონსტანტინე და მისი და ევდოქსია ჯვრის ზედა ნაწილის მოსაძებნად მიწას თხრიან სულთმოფენის ზატიკზე, მაგრამ უშედეგოდ. მაშინ კონსტანტინემ გადაწყვიტა მეორე ზატიკის შემოღება, რაც 21 ტობის, ანუ 16 იანვარს დაემთხვა.¹⁴ ფაქტი, რომ კოპტურ თხზულებაში ამ ზატიკთა ზატიკს ემთხვევა ჯვრის ის გამოჩინება, რომელიც ელენეს გამოჩინებასთან მიმართებით მეორეა და რომ დღესასწაულის უცნაური ქართული სახელდება ჯვრის ეკლესიას მიაჩნებოდა გადაღმა ბორცვზე, ვფიქრობთ ურთიერთშესადარებელია. შემთხვევითობა გამორიცხულად მიგვაჩნია. ამიტომ, საქმე უნდა გვექონდეს ორი გამოჩინების ხსენებასთან. ბუნებრივია, ისმის კითხვა: როგორ გავავიგოთ სულთმოფენა იანვარში ზატიკთან? აქ დახმარებას გვიწევს სომხური ტექსტი, სადაც შობის იდენტური სულთმოფენის დღესასწაული მოცემულია ზატიკის პარალელურად, სიმბოლიკით, რომელიც აღნიშნავს შესაქმეს ოთხშაბათს, ხარებას – ოთხშაბათს, 6 აპრილს, ხოლო შობას 6 იანვარს. სულთმოფენა ემთხვევა პარასკევის ზატიკს, რომელიც აღდგომას მოსდევს.¹⁵ არ უნდა დაგვავიწყდეს, რომ ტერმინი „ზატიკი“ ნასესხებია სომხუ-

12 G. Garitte, *Le calendrier palestino-géorgien du Sinaiticus 34*, Bruxelles, 1958, 117-118 და კომენტარები გვ. 429 და 438.

13 T. Orlandi, B. A. Pearson, H. A. Drake, *Eudocia and the Holy Sepulchre: A Constantinian Legend in Coptic*, Milan, 1980.

14 იხ. M. van Esbroeck, *La Dormition chez les Coptes*, in: *Actes du IVe Congrès copte*, Louvain-la-Neuve, 5-10 septembre, 1988, éd. M. Rassart-Debergh, Julien Ries (Louvain-la-Neuve 1992), 436-208. იგივე სტატია იხ. ასევე M. van Esbroeck, *Aux origines de la Dormition de la Vierge*, Variorum, 1995, art. XI.

15 M. van Esbroeck, *Un court Traité pseudo-basilien de mouvance aaronite conservé en arménien*, in: *Le Muséon*, t. 100, 1987, 385-395. ასევე in: Variorum 1995, art. VIII.

რიდან და დღესასწაულის სახელდებაც კი გვიბიძგებს, დავძებნოთ შუალედური სომხური ტექსტი. რატომ გაიტანა იოანე ზოსიმემ დღესასწაული ზატიკის მესამე კვირიაკეს? ეს არ არის ბუნებრივი მისადაგება დღესასწაულის უჩვეულო სახელთან კოპტური დღესასწაულის ძირითადი მოტივის მისაჩქმალავად. იგი უკავშირდება იერუსალიმის ანტიპატრიარქის თეოდოსის ოცთვიან პირველ დაპირისპირებას 451-453 წწ. თეოდოსის გადაყენება იმპერატორ მარსიენის მიერ და იუვენალის აღდგენა იერუსალიმის ტახტზე პატრიარქის ტიტულში კოპტებთან და სომხებთანაც კი ჩქმალავს მის წარმომავლობას. შემდეგ მონოფიზიტობა სათავეს იღებს ანტიოქიაში 485 წ., ეგვიპტეში – 505 წ. და სომხეთში – 506 წ.¹⁶ საქართველოში, როცა სულთმოფენა აღარ ემთხვეოდა შაბათს, სულთმოფენის ზატიკის ციკლს აზრი აღარ ჰქონდა, თუმცა დღესასწაულის აღნიშვნა იმავე სახელით, „ზატიკი ზატიკთა“ შემორჩა და აღდგომის მესამე კვირიაკეს აღნიშნავდა.

უფრო ძნელია მარტვილიის ოთხშაბათის შემთხვევა. ჩვენი აზრით, იგი სათავეს იღებს თეოდოს იერუსალიმელის ანტიქალკედონური კონტექსტიდან. ამას გვაფიქრებინებს „ზეციდან მოვლენილი ეპისტოლე“, აპოკრიფული დოკუმენტი, რომლის გვიანდელი ასლები თანდათანობით წარმოადგენენ აპოკალიფსს, რომელიც ისლამური ხელისუფლების საპირისპიროდ მოქმედებდა. ეს უცნაური დოკუმენტი არსებობს ახლო აღმოსავლეთის ყველა ენაზე და ლათინურადაც კი.¹⁷ ლათინური ტექსტი საშუალებას იძლევა, ზუსტად შევაფასოთ ამ პოლიმორფული ტექსტის სიძველე. ეპისტოლეს მიზანს უნდა წარმოადგენდეს კვირიაკეს დღესასწაული, რომელმაც დასავლეთში ხელი შეუწყო მორწმუნეთათვის საკვირაო ვალდებულების შესვენებას. მაგრამ ვერსიების შედარებამ გვიჩვენა, რომ თავდაპირველი მოდელი დაკარგულია და, სავარაუდოდ, თავიდან იგი იცავდა ოთხშაბათის თეზასა და მის საკრალურობას, განპირობებულს იმ ფაქტით, რომ კალენდარი შეიქმნა ოთხშაბათს, რადგან მზისა და მთვარის შექმნამდე შეუძლებელი იყო დაწყებულიყო დღეების დათვლა. ოთხშაბათ-შაბათის სომხური სიწმინდე ჩნდება მთელ რიგ დოკუმენტებში, მათ შორის ზემოთ მითითებულ სომხურ ტრაქტატშიც. იმავე მიზეზით, როგორც ზემოთ მითითებულ შემთხვევაში, სომხურში თარიღი წაიშალა. მაგრამ, ერევანი n. 993-ში მარტვილიის პროგრამაში შემორჩა კვალი, რომელსაც იოანე II იერუსალიმელის წმ. სიონის დაარსებასთან დაკავშირებული ჰომილია მარტვილიის მომდევნო კვირიაკეს გადააქვს,

16 იხ.: M. van Esbroeck, Les trois formes de l'antichalcédonisme de 451 à 553 et ses répercussions dans le Caucase, in: D. E. Afinogenov, A.V. Muraviev, *Traditions and Heritage of the Christian East*. Proceedings of the International Conference, Moscow, 1996, 382-398.

17 M. van Esbroeck, La lettre sur le dimanche, descendue du ciel, in: *Analecta Bollandiana*, t. 107, 1989, 267-284. მასში იხილავთ ყველა ხელმისაწვდომი ვერსიის შეპირისპირებას, იხ. აგრეთვე in: *Variorum Reprints* 1995, art. XIII.

მაშინ, როცა ყველაფერი მიუთითებდა ამ ტექსტის 13 სექტემბრის თარიღზე გადატანას.¹⁸ სიმეტრიულად საპირისპირო ოთხშაბათის, 12 სექტემბრის თარიღი რჩება „ზეციდან მოვლენილი ეპისტოლეს“ უფრო ძველ დამოწმებაში. მისი ლოგიკური ადგილი მასში მოცემული აპოკრიფის გათვალისწინებით, უნდა იყოს მარტვილის ოთხშაბათის სრული ესქატოლოგიური კონტექსტი.

თუ არ ვცდებით, ქართულ ტრადიციაში არსებობს საოცრად კარგად შემონახული ჰეორტოლოგიური გადმოცემა, რომელიც თარიღდება იერუსალიმის ანტიპატრიარქის, თეოდოსის პერიოდით, ასევე არსებობს მისი ბუნდოვანი კვალი კოპტურსა და სომხურში. ეს, ცხადია, მოითხოვს ახსნას. შეგვიძლია გავიხსენოთ, რომ პეტრე იბერი ეპისკოპოსად თეოდოსი ანტიპატრიარქმა აკურთხა. იგი სარგებლობდა დედოფალ ევდოკიას ისეთი მფარველობით, რომ ერთადერთი ეპისკოპოსი იყო, რომელიც თეოდოსის შერისხვის დროს არ გადაუყენებიათ.¹⁹ წარჩინებული ბერი და ფილოსოფოსი პეტრე იბერი სიმბოლურ ლიტურგიაში მოღვაწეობდა თეოდოსიანელი პატრიარქის რეფორმების დროს. ქართველ დიდებულს, ცხადია, არ შეუწყვეტია ურთიერთობა საქართველოსთან. გამორიცხვულად არ მიგვაჩნია, რომ გრიგოლ დიაკონს, რომლის შესახებაც პრაქტიკულად არაფერი ვიცით, ან შესაძლოა, მის წყაროს შესძლებოდა V ს-ის შუა წლებში ჩაეწერა ცნობა იერუსალიმის ლიტურგიის შეცვლის შესახებ, რასაც დიდი დღე არ ეწერა. დღესასწაულების გადანაწილება სასწრაფოდ მიესადაგა ქალკედონიზმს, შესაძლოა, პეტრე იბერის სიცოცხლეშიც კი, მაგრამ იუსტინიანეს ეპოქის დაწყებიდან მოყოლებული კი – ნამდვილად. ეს თარიღები იოანე ზოსიმეს მიერ სათანადოდაა გატანილი ეპოქაში, როცა დღესასწაულების ისტორიული დასაბამი უკვე კარგა ხანია აღარ აღიქმებოდა.

ფრანგულიდან თარგმნა

ცისანა ბიბილეიშვილმა

კავკასიის უნივერსიტეტი, საქართველო

tsissana@hotmail.com

18 M. van Esbroeck – U. Zanetti, Le manuscrit Erévan 993, Inventaire des pièces, in: *Revue des études arméniennes*, N.S. t. 1w2, 1977, 153-154.

19 M. van Esbroeck, Peter the Iberian and Dionysius the Areopagite... in: *Orientalia Christiana Periodica*, t. 59, 1993, 217-227.